

Historiedidaktikens gåtor

| BERNARD ERIC JENSEN: *Historiebevidsthed/fortidsbrug – teori og empiri*, Historia, Aarhus 2017, 427 s., kr. 199,95.

Ställer man historiedidaktikerna i Norden bredvid varandra så har Bernard Eric Jensen det största formatet. Dels när det gäller antalet publicerade sidor, men framför allt – och det är viktigare – när det gäller de intellektuella anspråken. Men det var länge sedan blivande lärare fick praktiska råd av historiedidaktiker. Nu för tiden är historiedidaktiska publikationer tyngre av akademisk jargong än historievetenskapliga publikationer i allmänhet. Hur det har blivit så är bara en av de gåtor som Bernard Eric Jensens senaste bok väcker.

Jensen beskriver bokens syfte med hjälp av frågan: Är forskning om historiemedvetande och fortidsbrug ytterligare ett „add-on“ till historieforskningen eller är det ett „nybrud, der vil kunne omprofilere faget“? Frågan är enbart retorisk. Han menar att forskning som utgår från historiemedvetande/historiebruk både *kan* och *bör* omprofilera och omdefiniera historikerfacket. Boken har förutom introduktion och efterord två omfångsrika delar: *teori* (s.55–212), där Jensen förklarar premisserna och det inre teoretiska sammanhanget i historiemedvetandeforskning, och *empiri* (213–426), som exemplifierar vad som händer när historiebruk undersöks empiriskt i historiska processer. Som ett huvudspår i boken återkommer författarens starka distinktion mellan „faghistorie“ och „læghistorie“. Den förstnämnda upprätthålls av professionella historiker och kännetecknas av att den enbart intresserar sig för det förflutna. Den sistnämnda däremot har kontakt med nuet och vardagslivet genom det så kallade historiemedvetandet, som är en naturlig och grundläggande förmåga hos alla människor, enligt Jensens synsätt. Varför distinktionen mellan fack- och lekmän är så viktig i Jensens värld är den andra gåtan som boken väcker hos mig. Det finns också en tredje gåta: Varför utelämnar Jensen den kognitiva dimensionen när han diskuterar vad historia är? Jag ska försöka ge mitt svar på dessa gåtor genom att sätta boken i relation till idéhistoriska sammanhang.

En smal bild av historikerfacket

Den största gåtan är ändå varför distinktionen mellan fack- och lekmän är så viktig för Jensen. Det är till att börja med något motsägelsefullt i hur godtycklig och grundlös Jensen framställer distinktionen som, och hur ofta han konstruerar och upprepar den. Det är som om Jensen tror på den gamla stereotypa föreställningen om att

historieämnet bara handlar om årtal, kungar och krig, torra döda fakta. Som alla vet finns det gott om tråkig och irrelevant historieforskning. Men att lekmännens och vardagslivets historieuppfattningar definitionsmässigt är intressantare är en grundlös åsikt. Fackhistoriens „fejludvikling“ konstrueras av Jensen inte med utgångspunkt i historikernas praktik, utan med hjälp av några lösryckta teoretiska formuleringar, bland annat från Kristian Erslevs *Historisk teknik* (1911). Ett genomgående drag i Jensens tänkande är att han tar för givet att vissa teoretiska definitioner föregår och bestämmer historikerns praktik. Det är en föreställning som kanske stämmer ibland, men inte alltid. Framför allt stämmer den inte så väl på Jensen själv. Nog är det många fackhistoriker som har läst *Historisk teknik*. Men kan någon lära sig att bli en god historiker av denna bok? Nej. Boken har betydelse för studiet av historiefackets vetenskapsideologi, närmast i konkurrenssituationen med andra vetenskaper, men det är felaktigt, snävt och föråldrat att konstruera en generell bild av historiefacket på grundval av den typen av källor. Det verkligt intressanta med *Historisk teknik* är inte innehållet, utan receptionshistorien. Varför har så många generationer av danska historiker anbefallt sina studenter att läsa *Historisk teknik*? I vilket sammanhang började man och i vilket sammanhang slutade man? Med dessa frågor börjar historien om den danska historieforskningens vetenskapsfetisch. Och – det är min centrala poäng med denna essä – vetenskapsfetischismen – kulten av gurus och abstrakt terminologi – är ingenting som historiedidaktikerna och historiebruksforskningen har gjort upp med. Tvärtom. Fältet är ett av de mest inkapslade i akademisk jargong. Ta en bok som Annette Warrings och Claus Brylds *Besættelsetiden som kollektiv erindring* (1998). Det är en bok som kunde ha blivit en klassiker, menar jag. Här finns mängder av intressanta resultat, en mängd materialtyper och områden som vanligen behandlas var för sig, men som inom ramarna för studien kan kopplas samman, därtill under en tidsperiod som är lång men samtidigt står i kontakt med samtidens olika historiepolitiska agendor. Men dessa kvaliteter faller mellan stolarna på grund av det formellt akademiska upplägg och den terminologi man valt. Byggnadsställning för boken är den historiedidaktiska gurun Jörn Rüsens helt abstrakta visioner av vad historia är. Inte bara har Warring och Bryld glömt att riva byggnadsställningen när huset är färdigt, de har knappast haft rätt byggnadsställning till att börja med.

Under läsningen av Jensens bok frågar jag mig ständigt: Vad menar han egentligen? Vad är hans implicita strategi med de här positioneringarna? Har det att göra med den danska historiekanon? Efterhand tvingar jag mig själv att upphöra med dessa frågor. Precis som de tyska mandarinerna (humanisterna) under 1920- och 1930-talet vill han

inte argumentera för eller emot sina uppfattningar. Han definierar hellre abstrakt (historiker, lekmän, människan, tiden) i enlighet med sin *Weltanschauung* och citerar mycket, men bara sådant som stöder hans uppfattningar. Enligt Fritz Ringers klassiska analys¹ blev de tyska humanisterna sådana dogmatiska kulturidealister eftersom de upplevde sig hotade av industrialisering och demokratisering. Vad är Bernard Eric Jensen hotad av? Det är oklart. Teorikapitlet är 160 sidor långt men rymmer ingen teori om samhället. Utan att något resomang egentligen leder honom till det intar Jensen hela tiden försiktiga mellanpositioner när det gäller förhållandet mellan individ och grupp, natur och kultur. Men hans metodologiska individualism är egentligen långt mer radikal (och ensidig) än vad han tycks medveten om. Men detta är inte liktydigt med att vara på individens sida i moralisk bemärkelse. Det finns något slutet och auktoritärt i Jensens teoriutläggning, som inte återfinns i bokens empiridel, där tonen är friare.

Jensen och positivismen

Positivismen i strängare bemärkelse hade sin storhetstid under det kalla krigets första decennier. Man kan förenklat säga att positivismen då var en vetenskapsideologi, formulerad av humanister (filosofer), men avsedd att definiera och legitimera den stora utbyggnaden av samhälls- och beteendevetenskaperna. Positivismen hade sin kulturella klangbotten i „atomåldern“. (Jag är väl medveten om att atomåldern upphört endast i kulturell bemärkelse.) Om en enskild människa hade möjlighet att utplåna allt liv genom en knapptryckning så kändes det tryggt att definiera individen som om allt subjektivt och individuellt vore oväsentligt och människan fullt ut beräkningsbar.² Det är bland annat denna „tredjepersonstilgang“ som Jensen drar i härnad mot i sin teoretiska utläggning. Gång efter annan återkommer Jensen till 1963, det år han började studera vid Köpenhamns universitet och anbefalldes läsa Jørgen Jørgensens abstrakta definitioner av vetenskapen och människan. Den modstulenheter en ung människa med intellektuella förhoppningar måste ha känt i en miljö där en författare som Jørgensen betraktas som en central auktoritet kan jag utan problem leva mig in i. Men låt oss inte blåsa upp positivismens betydelse eller göra den liktydig med historikerfacket. Ingen har lärt sig att bli en god historiker av Jørgensens positivistiska formler heller, och den „förstepersonstilgang“ som Jensen lovsjunger är, när det gäller historieskrivningens

¹ Fritz Ringer: *The Decline of the German Mandarins: the German Academic Community 1890–1933*, Cambridge 1969.

² Paul Erickson m.fl.: *How Reason Almost Lost its Mind. The Strange Career of Cold War Rationality*, Chicago 2013.

praktik, ingenting annat än ett aktörsperspektiv väglett av historisk inlevelse: ett klassiskt fackvetenskapligt tillvägagångssätt alltså. Men traditionen från den döda positivismen rider som en mara på Jensens hjärna. Jørgensen är, tillsammans med Reinhart Koselleck, det namn som nämns flest gånger i boken och de bägge citeras återkommande, men ingen av författarna tillåts utmana eller fördjupa Jensens uppfattningar. Jørgensen är Jensens Nemesis och citeras som ett avskräckande exempel på positivism. Koselleck däremot är Jensens husgud och citeras när han bekräftar Jensens åsikter. Men Koselleck har också givit en av de mest kända framställningarna av hur det exempelbaserade historiebruket „upplöses“ i den moderna tiden och övergår i den „kollektivsingulära“ *historien* (över alla historier).³ Det är en uppfattning som Jensen brukar polemisera mot. Varför gör han inte upp med Koselleck på denna punkt? Och tänk om Jensen ställt frågan vad Jørgensen och han själv har gemensamt i stället för att framställa sig som Jørgensens antites? Det är uppenbart att både Jensen och Jørgensen bedriver en praktik som i hög grad kännetecknade 1900-talet och som gick ut på att definiera människan på ett abstrakt sätt. Freuds *psychological man*, samhällsvetenskapernas *economic man* och nu Jensens *historical man*. Detta magnum opus hade kunnat bli mer inspirerande om Jensen hade sökt efter spänningarna i sitt eget projekt och vågat utmana sin egen position med besvärliga frågor. Varför ska man till exempel definiera människan abstrakt när det alltid reducerar henne? När man kan undersöka henne empiriskt och få en inblick i vilken obegränsad och komplicerad varelse det är?

Om akademiska trender

”Men for dem , der intresserer sig for sidstævnte mulighed [nybrud der vil omprofilere faget], vil det være relevant og få afklaret, hvad der udgør præmisserne for og den indre teoretiske sammenhæng i en historiebevidsthedstilgang etc. [...]”⁴

Detta är Jensens kommunikativa anslag. Han vill inte övertyga sina motståndare med argument utan stödja dem som redan håller med honom. Problemet med detta tilltal är att de intellektuella sakfrågorna hamnar i skymundan. Läsaren lockas i stället till en i grunden internakademisk „positionering“ i förhållande till Jensens projekt. Detta „identitetspolitiska“ sätt att skriva är dessvärre inte ovanligt i den aka-

³ Reinhart Koselleck: „Historia Magistra Vitae. Über die Auflösung des Topos im Horizont neuzeitlich bewegter Geschichte“, i Reinhart Koselleck: *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt am Main 2000, s. 38-66.

⁴ Bernard Eric Jensen: *Historiebevidsthed/Fortidsbrug. Teori og empiri*, Aarhus 2017, s. 15.

demiska världen men jag har svårt att trivas med det. Återigen är det relevant att diskutera det idéhistoriska sammanhang som format Jensen.

Det är som om Jensen är – eller vill vara – innesluten i ett av Thomas Kuhns vetenskapsparadigm. Kuhns enormt inflytelserika idéer om människans roll i vetenskapen kom ur vetenskapens mobilisering i stormakternas kamp under det kalla kriget och är förknippade med fascinationen för subliminal perception och hjärntvätt.⁵ Kuhn menade som bekant att det är meningslöst att argumentera med företrädare för ett annat paradigm än det man själv tillhör. Paradigmen var förmedvetet programmerade i individen och därför djupt oförenliga. Det enda man kunde göra var att vänta på att motståndarna skulle dö ut.

Kuhn spelade en stor roll i upproret mot positivismen i slutet på 1960-talet. Han omfamnades av de strömningar som i hög grad kom att innebära en nyformulering av idealistisk universitetsmetafysik och som avmobiliserade splittringen mellan kontinental/gammaleuropeisk och analytisk/anglosachsisk filosofi.⁶ Det är ur detta sammanhang som vår nutida historiedidaktik uppstått.

Men både positivismen och upproret mot positivismen delade samma sekteristiska utgångspunkt: det primära i vetenskapen antogs vara vilken teoretisk position man intog. Den praktiska verksamheten var, antog man, en funktion av den teoretiska positionen. Som framför allt Ian Hunter visat så är den gemensamma nämnaren för den „teoriboom“ som dragit som en löpeld genom humaniora sedan slutet på 1960-talet inte en förkärlek för någon viss terminologi eller något visst forskningsobjekt utan i stället en förkärlek för vad man kan kalla en *fenomenologisk* ansats.⁷ Trots vissa, närmast symboliska utflykter till beteendevetenskap och neuroforskning så är Jensen som teoretiker en fenomenolog. Fenomenologen försöker dekonstruera, eller helt enkelt bara undkomma vetenskapens perspektiv och tolkningsmönster för att frilägga en mer egentlig erfarenhet. Detta ska fenomenologen åstadkomma genom att manövrera sitt eget subjekt in i en position där världen visar sig som den egentligen är, bakom vetenskapernas för-

⁵ Steve Fuller: „Being There with Thomas Kuhn: A Parable for Postmodern Times“, *History and Theory*, 31 (1992), s. 241-275. Steve Fuller: „Teaching Thomas Kuhn to Teach the Cold War Vision of Science“, *Contention*, 4 (1994), s. 81-106.

⁶ Stephen Toulmin: „From form to Function: Philosophy and History of Science in the 1950s and Now“. *Daedalus*, 106:3 (1977), s. 143-162. Se även George A. Reisch: *How the Cold War Transformed the Philosophy of Science. To the Icy Slopes of Logic*, Cambridge 2005. För den kontinentalfilosofiska receptionen av Kuhn, se Hans-Georg Gadamer: *Förnuftet i vetenskapens tidsålder*, Göteborg (1988) s. 95-111.

⁷ Ian Hunter: „The History of Theory“, *Critical Inquiry*, 33:1 (2006), s. 78-112.

vrängande tolkningsapparat. Det finns ett antal filosofiska begrepp för denna operation. Jensen talar om att „rehabilitera livsverlden“ – livsverlden är alltså inte något som ska påvisas empiriskt utan tvärtom nås genom ren introspektion.

Konkret menar Jensen att historikern/historiebrukaren måste ta tag i sin egen livshistoria för att komma in på det fenomenologiska spåret. I empiridelen är det framför allt de två första kapitlen som kan sägas stödja Jensens teoretiska program. De är ett slags „livshistoriska“, eller för att uttrycka det konventionellt, biografiska essäer om Carolyn Steedman och hennes bok *Landscape for a Good Woman*, respektive Art Spiegelmans och dennes seriealbum *Maus*. Både familjerelationer och psykoanalys är spännande ämnen och Jensen skriver intressant om dem. I det tredje empiriska kapitlet behandlar Jensen några italienska akademikers skrivelser om sig själva i anslutning till Pierre Noras begrepp ego-historia. Det handlar om individer ur 68-generationen som forskar om sig själva och sin generation, och sedan reflekterar fenomenologiskt över vad det innebär. Studier av den här typen kan naturligtvis bli intressanta, men löper samtidigt risken att urarta i privilegierade människors narcissism, och det menar jag är fallet med kapitlet om de italienska 68-orna.

De övriga fyra empiriska kapitlen ägnas danska intellektuella under ockupationstiden. Dessa kapitel har en mycket lösare koppling till den teoretiska ansatsen. Jensens hjältar är Poul Henningsen, Hal Koch, Søren Gammelgård Jacobsen och Martin A. Hansen. Skurkarna är Frederik Vinding Kruse – och Jørgen Jørgensen förstås! Det är kvalificerad om än konventionell historieskrivning. Jensen hade gärna fått gå längre än vad han gör, inte minst i de psykologiska tolkningarna. Den fenomenologiska genombrott som annonserats i teorikapitlet tycks nu upphävt av en mäktigare kraft: *Common sense*? Diskursens ordning? Hur som helst framstår Jensen plötsligt som en av oss fackhistoriker. Sådan här forskning sysslar jag med, sådan här forskning sysslade Thukydides med efter att hans militära karriär slagits i spillror. Och när de italienska humanisterna började sammanställa och analysera de gamla romarnas texter vägledades de av samma grundläggande frågor: Varför skrev de som de gjorde? I vilken situation? Vad fick det för effekt? Vad kan vi lära av det? Jensens egen praktik visar att den starka distinktionen mellan fackfolk och lekmän är en chimär.

Hatet mot historikerna

Vid det här laget bör det ha framgått att jag finner den positivismkritiska, fenomenologiska ansatsen både överbetonad och helt okritiskt behandlad i Jensens bok. Är det inte så, evolutionärt sett, att det mänskliga medvetandet är *mer* anpassat för att registrera omvärlden och kom-

municera med andra än vad det är anpassat för introspektion? Man kan likna medvetandet vid ljusstrålen från en ficklampa. Introspektionen får svårt att komma igång om inte ljusstrålen faller på exempelvis Platons dialoger eller andra läsäventyr. Men individen består inte bara av ljusstrålen utan också av handen som håller i ficklampan. Nog är handen viktig och nog märker man att den finns, men medvetandet, subjektets verktyg för kunskapssökning, kan inte riktas mot just den hand som håller ens egen ficklampa. Däremot kan den riktas mot handen som håller i någon annans. Introspektion är en intressant och spännande kunskapskälla, men den kan aldrig ersätta den kunskap man kan få genom att studera en annan människa än sig själv. Jag tycker mig till exempel se mönster i Jensens intellektuella projekt som han själv inte verkar medveten om. Men kanske är allt detta allmängods som vi egentligen är överens om.

Den verkliga upphovsmannen till det för historiedidaktiken mycket centrala begreppet historiemedvetande torde vara Martin Heidegger, fenomenolog och antagligen 1900-talets mest inflytelserike filosof. När vi i New Age-anda mediterar för att befria oss från vårt hektiska liv som samhällsvarelser är vi på sätt och vis Heideggerianer. Inte så mycket för innehållet i det vi gör utan genom själva värderingen att vårt hektiska liv som samhällsvarelser är falskt och inautentiskt medan meditationen är sann och autentisk. Heidegger menade att hela den moderna, teknikberoende civilisationen är inautentisk, och i några av sina texter menar han att historievetenskapen bär skulden till detta.

All historieskrivning förutsäger vad som ska komma från bilderna av det förflutna så som de bestäms från nuet. Den förstör systematiskt framtiden och vår relation till det uppenbarade ödet. Historismen är i dag inte bara övervunnen, utan först nu på väg in i sitt stadium av expansion och förstelning. Den tekniska organisationen av alla kommunikationer världen över genom radio och genom tidningar kommer haltande efter historismen och är den egentliga formen för dess herravälde.⁸

Hatet mot historikerna är ett ganska omfattande kapitel i idéhistorien. Den grundläggande idéstrukturen är nästan alltid densamma och återfinns i citatet ovan: genom att döda det levande förflutna (i form av minnen, myter etc.) har fackhistorikerna ödelagt nuet och stängt porten till framtiden. Jensen är, när det gäller denna tanke, inte ori-

⁸ Martin Heidegger: *Early Greek Thinking*, San Francisco 1975, s. 17. Jag har inte haft tillgång till det tyska originalet när jag översatt citatet så vissa oklarheter kan föreligga vad gäller termerna historieskrivning och historism.

ginell. Intressantare är kanske att konstatera, att när politiker anordnar sanningskommissioner och liknande, det vill säga när de önskar få det förflutnas mytopoetiska potential neutraliserad, så brukar de anlita fackhistoriker. Det är ett utslag av samma tanke. Alla överdriver de naturligtvis fackhistorikernas makt att ödelägga och utarma nuet. Det empiriska studiet av historikernas historia visar att vi aldrig varit några mäktiga mytdödare. Men om Heidegger ansåg att han var världsanden personifierad så måste ju de konventionella historiker som visade att hans texttolkningar var felaktiga också ha en världshistorisk betydelse på något sätt. Och i en akademisk värld där neonietzscheansk postromantisk kultverksamhet fått en viss roll får fackhistorikern alltför ofta spela rollen av konventionell träkmåns med ett inautentiskt förhållningssätt till tiden. Vi humanister härmar slentrianmässigt Heideggers existentiella dikotomisering: för att få något att verka sant och autentiskt så måste vi först konstruera något som falskt och inautentiskt. Från Heidegger kommer också den term (vändning, *Kehre*, exv. *linguistic turn*) som vi akademiker beskriver vår verksamhet med när vi hoppar på en ny trend.

Min invändning mot begreppet historiemedvetande är framför allt att det är helt och hållet internakademiskt. Det som utmärker begreppet, så som historiedidaktikerna övertagit det från tysk universitetsmetafysik, är dess försåtliga fenomenologiska status mellan det normativa och det empiriska. Om det vore ett rent normativt ideal, som utbildningssystemet skulle hjälpa elever att uppnå – så vore det helt oproblemiskt. Då skulle man också kunna konkretisera vägen dit. Men problemet är att begreppet snarare har status som *essentiell* (snarare än empiriskt iakttagbar) mänsklig egenskap. Det innebär att begreppet pseudodemokratiskt föreskriver hur alla människor är, till exempel historieframbringande. Om man tänker sig att historia ska vara något utöver en esoterisk inre resa och ha något att göra med vår empiriska värld, där de åtta rikaste individerna har större tillgångar än halva jordens befolkning, så är det vare sig moraliskt eller intellektuellt övertygande att påstå att alla människor har en likvärdig, historieframbringande essens eftersom det helt enkelt inte fungerar så i praktiken. En idealistisk subjektivistisk filosofi, som den historiedidaktikerna företräder, kan till sina intentioner vara hur progressiv som helst, men i praktiken blir den konservativ genom att utelämna de verkliga sammanhangen. Och ett historiemedvetande utan samhällsanalys korresponderar med en samhällsanalys utan historiemedvetande: det vill säga positivism. Jensens ansats är alltför antitetisk i förhållande till positivismen och upprepar därför positivismens misstag: en abstrakt och auktoritär definition av människan. Om vi nu ska ersätta ordet kultur, och delvis ordet natur med historia, om historia är över-

allt och samtidigt essensen i vår mänskliga livsvärld, som Jensen säger – då borde ju historielärarna vara världens härskare? Detta är säkerligen entusiasmerande för blivande historielärare, men förr eller senare kommer de ju inse att de inte är världens härskare. En intelligent empirism, som mer intresserar sig för hur saker och ting fungerar i praktiken och som kanske låter människan vara en smula odefinierad och gåtfull för sig själv, gör historielärarna bättre rustade för verkligheten än vad Jensens „historical turn“ gör.

Sammanfattningsvis anser jag inte att de akademiska abstraktionerna om människans historiemedvetande är den väg ut ur elfenbenstornet som Jensen påstår att de är. Och utelämnandet av den kognitiva dimensionen är katastrofal men kanske retoriskt nödvändig för att Jensen ska kunna upprätthålla sin distinktion mellan fack- och lekmän. Jag menar nog att det är en stor brist i mycket historiebruksforskning att man ofta en smula „positivistiskt“ försöker skilja mellan historia som kunskap och historia som moral, politik och känslor för att framhålla att man håller på med något nytt. Historisk kunskap är aldrig frikopplad från lidelser och politiska perspektiv. Och det potentiellt explosiva i olika former av historiebruk är omöjligt att förklara om man inte erkänner att det alltid inbegriper ett kognitivt anspråk. De ansatser till uppvärdering av det exempelbaserade historiebruket som finns i Jensens bok tror jag mer på. Ryktena om att exemplet upplöstes i den moderna tiden är betydligt överdrivna. Att historien aldrig upprepar sig är en bekväm ursäkt för historiker som inte förmår sätta sin forskning i relation till samtidsrelevanta problem. Men skulle Jensen renodla och tänka över vad ett exempelbaserat historiebruk innebär, så skulle han upptäcka att det är raka motsatsen till det „tidsessentialistiska“ synsätt som begreppet historiemedvetande utgår från.

Avslutningsvis vill jag, efter alla kritiska synpunkter, framhålla bokens stora positiva effekt: Jensen väcker debattlust och engagemang för den utomordentligt viktiga fråga som boken kretsar kring, nämligen historieforskningens och historieskrivningens relation till det grundläggande utbildningssystemet och därmed till samhället. Visst vore det bra om fler fackhistoriker engagerade sig i denna fråga, men de röster jag framför allt saknar är de praktiskt arbetande lärarnas.

Simon Larsson